

MÁRTON MIKLÓS

Philosophia perennis

Ujvári Márta, *Metafizikai dilemmák. Szubsztanciák, trópusok, változás.*
Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2009. 215 oldal

Micsodák valójában a körülöttünk lévő dolgok, mi az igazi természetük? Ez volt az a kérdés, amellyel a nyugati filozófia tudomásunk szerint útjának indult több mint 2500 évvel ezelőtt, és ez az a kérdés, amellyel Ujvári Márta legújabb, 2009-ben megjelent könyve is foglalkozik. Itt tehát valóban örök – de legalábbis hosszú életű – filozófiai kérdéstről van szó, ám a szerzőnek egyáltalában nem vette el a kedvét az a tény, hogy a preszokratikusoktól a skolasztikáig, Leibniztől Russellig már rengeteg filozófus megkísérelt választ adni a kérdésre. Ujvári könyve ugyanis nem tankönyv, nem is történeti áttekintés vagy tanulmánygyűjtemény, hanem a szerző saját álláspontját kifejtő és védelmező monográfia. Mint ilyen, egyedülálló a hazai filozófiai életben – hirtelenjében nem is tudnék hasonló magyar nyelvű vállalkozást említeni az utóbbi évekből –, és ez, úgy gondolom, önmagában értékessé teszi a művet.

Nos, Ujvári szerint az úgynevezett kontinuáló dolgok – avagy ahogy gyakran nevezi: a szubsztanciák – valójában trópusok nyalábjai. A trópusok maguk pedig tulajdonságparkulárék. Vagyis, ahogy a szerző egy helyen megfogalmazza: „a trópuselmélet kemény magja” az az állítás, hogy „a konkrét parkulárékról állítható kvalitatív vonások maguk is parkulárék” (77). Az általa képviselt elmélet lényege tehát, hogy „a konkrét szubsztanciák in-

kább tulajdonságparkuláréknak, semmint közösen birtokolható és birtokolt univerzáléknak legyenek a nyalábjai” (77). Maguk a hagyományos értelemben vett tulajdonságok pedig, amelyek egyaránt jellemezhetnek több parkulárét is, a trópusok hasonlóságosztályaival lesznek megadhatók, vagyis egy tulajdonság nem más, mint a *pontosan hasonló* trópusok halmaza (109).

Egy ilyen koncepciónak két fontos kérdésre kell választ adnia: (1) Mik is azok a trópusok?, (2) Milyen előnyei vannak a trópusnyaláb-elméletnek a rivális elméletekkel szemben? Ujvári a III. fejezetben tárgyalja a trópusok individuációjának kérdését. Itt elutasítja egyrészt a trópusoknak a bennük megjelenített tulajdonságok révén történő azonosítását – hiszen így voltaképpen univerzálék példányait kapnánk valódi parkulárék helyett –, másrészt azt a nézetet, hogy a trópusok primitív, további struktúra nélküli parkulárék lennének. Ez utóbbi nézet azért implauzibilis a szerző szerint, mivel lehetővé teszi, hogy egy időben, egy helyen két numerikusan különböző, ámde kvalitatíve megkülönböztethetetlen trópus is előforduljon. Ez nemcsak hogy kontraintuitív elgondolás, de nem szolgálja a trópusnyaláb-elmélet érdekeit sem, hiszen mi értelme volna mondjuk egy almának két pirosságot mint alkotórészt tulajdonítunk?

Ujvári e koncepciókkal szemben a trópusok azonosítását a hordozó szubsztanciára történő hivatkozással tartja megoldhatónak. E választás azonban egy súlyos problémát vet föl, jelesül a körkörös magyarázat problémáját – ahogy azt a szerző maga is bevallja (17–18, 80) –, amely az alábbi, az elméletben egyaránt fontos szerepet játszó két állítás miatt áll elő:

1. A szubsztanciákat a trópusnyalábok segítségével azonosítjuk.
2. A nyálábokat alkotó trópusokat mint partikuláris minőségeket az őket hordozó szubsztanciára hivatkozva azonosítjuk.

Ujvári szofisztikált megoldást kínál a körkörös magyarázat elkerülésére: a szubsztanciák konkrét létezők, és mint ilyeneknek kvalitatív vonásaik mellett téridőbeli pozíciójuk is szükséges az azonosításukhoz (91–93). Ezzel szemben a trópusok absztrakt létezők, hiszen egy adott téridő régióban több is jelen lehet belőlük. Az persze igaz, hogy a téridő pozíció partikularizálja a trópusokat – és mivel ezek mindig egy adott téridő régióban léteznek, ezért nevezhetők absztrakt partikulárnak –, azonban nem individuálja őket. A szubsztanciák és a trópusok tehát eltérő azonosságfeltételekkel rendelkeznek, és az előbbiek individuációjában csak egy részt képviselnek a nyálábot alkotó trópusok, így valójában nincs szó körkőrösségről. Ez a megoldás azonban azt is jelenti, hogy a könyvben kifejtett trópusnyaláb-elmélet nem nyújt teljes reduktív számadást a kontinuáló dolgok mibenlétéről.

Térjünk most át a másik kérdésre, vagyis arra, miért tartja a szerző a trópusnyaláb-elméletet jobbnak riválisainál, a csupasz szubsztrátumot feltételező koncepciónál és az univerzalista nyálábelméletnél! Ami az első vetélytársat illeti, Ujvári egy igen érdekes és szokatlan ellenvetést hoz föl a csupasz szubsztrátumokkal

operáló elmélettel szemben, nevezetesen azt, hogy az elmélet által posztulált tulajdonságok nélküli szubsztrátumok éppen azon feladatok egyikére alkalmatlanok, amelynek betöltésére bevezetésre kerültek, jelesül az individuátori feladatra (31–33). Ujvári szerint ugyanis az elmélet nem zárja ki, hogy két különböző szubsztanciának azonos legyen a szubsztrátuma, márpedig ekkor a két szubsztanciának is azonosnak kéne lennie, ami ellentmond az eredeti föltevésnek. Sőt, Ujvári azt is állítja – és ez talán meggyőzőbb –, hogy két különböző szubsztancia szubsztrátumait fölcserélhetjük, ami által az elmélet szerint az eredeti szubsztanciák maguk is fölcserélődnének. Ám ebből semmit sem vennénk észre, lévén a szubsztrátumok semmilyen észrevehető kvalitatív vonással nem rendelkeznek.

Bevallom, számomra nem túl meggyőzőek ezek az érvek. A probléma az, hogy nem világos – és Ujvári sem teszi világosabbá –, mik lennének maguknak a csupasz szubsztrátumoknak az azonosságfeltételei: hogyan kell értenünk azt, hogy két különböző szubsztancia azonos szubsztrátummal mint alkotórésszel rendelkezik? Ezek talán numerikusan azonosak – de hát az elmélet szerint kettő van belőlük! Vagy kvalitatíve azonosak – de hát a szubsztrátumoknak nincsenek kvalitatív vonásaik! Azt ugyan a szerző is elismeri, hogy a csupasz szubsztrátumok „az azonosságfeltételeik hiányától szenvednek” (34), valamilyen kézzelfogható azonosságfeltétel nélkül viszont nehéz értékelni Ujvári érveit. Ha elfogadjuk a primitív „ezség”, a tovább nem elemezhető partikularitás koncepcióját a szubsztrátumokkal kapcsolatban, akkor Ujvári érvei nem konkluzívak. Márpedig a szubsztrátumoknál éppen ezt szoktuk lényegi vonásuknak tekinteni.¹ A csu-

¹ Lásd például Tózsér János, *Metafizika*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2009. 69. és 80.

pasz szubsztrátum funkciója tehát pontosan az, hogy mint tovább elemezhetetlen partikuláris elem biztosítsa a partikuláris szubsztanciák azonosságát, függetlenül azok – különböző vagy azonos – kvalitatív vonásaitól. Álláspontom szerint tehát két különböző szubsztancia *per definitionem* nem rendelkezhet ugyanazzal a szubsztrátummal, és nem is cserélhetik föl szubsztrátumaikat.

Az imént bemutatott érvekhez képest Ujvári kissé mellékesen tárgyalja a csupasz szubsztrátum koncepciójával szembeni, talán megszokottabbnak mondható ellenvetést. Arról van szó, hogy önmagában ellentmondásosnak tűnik azt állítani, hogy a csupasz szubsztrátum egyáltalán nem rendelkezik kvalitatív vonásokkal, és így *a fortiori* lényegi tulajdonságokkal sem. Azonban jogosan vetődik föl a kérdés, hogy a „tulajdonságok hordozója”, vagy a „nincsenek magának tulajdonságai” kifejezések nem lényegi vonásokra utalnak-e? (35). Ha viszont ragaszkodunk a lényegi tulajdonságok hiányához, akkor előáll az azonosságfeltételek hiányának már említett problémája.

Ami a másik rivális koncepciót, az univerzalista nyalábelméletet illeti, ezzel szemben a mű különböző részein több különböző ellenvetést hoz föl a szerző (37–52, 124–130).

1. A szubsztanciák individuációját biztosító nyalábokat alkotó univerzálék szükségszerű létezők, míg maguk a szubsztanciák vagy kontinuáló dolgok nyilvánvalóan kontingensen léteznek. Honnan ered e kontingencia?
2. Az univerzalista nyalábelmélet ultraeszencialista, hiszen az elmélet szerint a nyalábot alkotó összes tulajdonság kivétel nélkül hozzájárul a dolog azonosságfeltételéhez. Így az elmélet nagyon erősen ki van téve az időbeli változás problémájának, mivel bármilyen lényegtelennek vagy aprónak tűnő válto-

zás is megsemmisíti a dolog önazonosságát. Ugyanakkor egy ezzel párhuzamos modális probléma is fellép, hiszen ha minden nyalábalkotó tulajdonság lényegi, az kizárja, hogy a dolognak kontingens tulajdonságai is legyenek, ez pedig kontraintuitív következmény.

3. A megszorítás nélküli tulajdonságnyaláb-elméletből az következik, hogy a dologra vonatkozó minden tulajdonság-attribúció analitikus állítást eredményez, ami szintén kontraintuitív eredmény.
4. Ujvári szerint a legerősebb ellenérv az univerzalista nyalábelmélettel szemben az, hogy elköteleződik az erős Leibniz-elv mellett. Mivel az elmélet szerint a partikuláris tárgyakat tulajdonságaik együttese individuálja, ezért lehetetlennek kell tartania azt, hogy két numerikusan különböző tárgy pontosan ugyanazokkal a tulajdonságokkal rendelkezzen. Márpedig ez intuitíve nagyon is lehetséges, gondoljunk csak az Ujvári által sokat hivatkozott tömegárú példájára. Az univerzalista nyalábelmélet híve ráadásul nem hivatkozhat arra, hogy csak a gyenge Leibniz-elv mellett vállal elköteleződést, hiszen ez utóbbi a tér-időbeli tulajdonságoknak a nyalábba történő bevonásával egyszerűen nem-tiszta tulajdonságokat is az individuációért felelős nyaláb részének tekint. Ezek azonban olyan tulajdonságok, melyeket nem tudunk más partikuláris létezőkre való hivatkozás nélkül definiálni. Ezzel a manőverrel kiegészítve az elmélet tehát nem szolgálhatna a partikuláris tárgyak reduktív magyarázatával, márpedig éppen ez a célja.

Mivel saját maga is a nyalábelméletek felé orientálódik, ezért nem meglepő, hogy Ujvári szerint az általa képviselt trópusnyaláb-elmélet legfontosabb előnye éppen

az, hogy nincs kitéve a nyalábelmélet univerzalista változatával szemben fölhozható ellenérveknek. Lássuk, miért!

1. Az első két ellenvetés voltaképpen megválaszolható az univerzalista nyalábelmélet keretei közt is. Az elsőnél például az a helyzet, hogy a szubsztancia kontingens mivoltáról számot adhatunk a nyalábalkotó tulajdonságok együttes előfordulásának kontingens relációjára hivatkozva. A trópusnyaláb-elmélet alapján ráadásul úgy is érvelhetünk, hogy a trópusok nem szükségszerű létezők: időben változnak, keletkeznek és pusztulnak (125–126).
2. A második ellenérvet meg lehet válaszolni az arisztotelészi fajta-univerzálékra hivatkozva, azt állítván, hogy csak az ezek által alkotott nyaláb tartozik hozzá voltaképpen a dolog önazonosságához. Persze bármilyen más alapon is kijelölhetünk a teljes tulajdonsághalmaznál szűkebb, lényegi nyalábot, mely a dolog időn át tartó azonosságát biztosítja, csak féltő, hogy döntésünk önkényes lesz. Ujvári is egy ilyesfajta esszencialista megoldáshoz folyamodik. Ezzel a megoldással ráadásul legalább részben a kontingens predikáció problémáját is megoldja a szerző, hiszen a perifériához tartozó nyalábalkotó trópusok nem vesznek részt a dolog identifikációjában, így azok tulajdonítása nem eredményez tautológiát (141).
3. A trópusnyaláb-elmélet további előnye, hogy itt – szemben az univerzalista nyalábelmélettel – egy kontinuáló dolog azonosságfeltételeiben mindig hivatkozunk valamilyen partikuláris tárgyra – hiszen a trópusokat magukat így azonosítjuk –, ezért elkerülhető, hogy bármely, akár teljesen önkényes tulajdonságegyüttes önálló partikulárét alkosson (124).
4. Mivel az elméletben trópusok, azaz partikuláreként föl fogott tulajdonságok

szerepelnek, ezért az elmélet alapján lehetetlen, hogy két dolog ugyanazokkal a nyalábalkotó tulajdonságokkal rendelkezzen. Így bár ebből az elméletből is következik az erős Leibniz-elv, ez azonban semmiféle hátránnyal nem jár.

Az elmélet ezen előnyei ellenére ugyanakkor Ujvári óva int attól, hogy a trópusokat úgy tekintsük, mint „univerzális gyógyírt a metafizika összes problémájára” (79–80). Nem gondolja például, hogy egyáltalán nem kell univerzálékát is fölvennünk ontológiánkba: a relációkat szerinte csak univerzálékként értelmezhetjük. Ezt a könyv egyik legvilágosabb érvelése során mutatja ki a szerző, ahol is amellet foglalt állást, hogy ahhoz, hogy a trópusnyaláb-elméletben döntő szerepet játszó *együttes előfordulás* relációjáról számot adjunk, az szükséges, hogy e relációt univerzálénak tekintsük (103–108). Hasonlóan vélekedik Ujvári az úgynevezett meghatározandó monadikus tulajdonságokról (109–113), valamint a változatlan, absztrakt tárgyokról is (178). Valójában csak az eseményekre és a szubsztanciákra nézve javasol trópus-elméleti elemzést. Mindkét ontológiai típus esetében az a helyzet ugyanis, hogy a trópusnyaláb-elmélet lehet egy plauzibilis közbülső megoldás az egyaránt szélsőséges partikularizmus és univerzalizmus között.

Már láttuk, hogy könyvében Ujvári valamiféle esszencialista trópusnyaláb-elméletet képvisel, amely nem egy egységes, hanem két különböző ontológiai szinten elhelyezkedő nyalábbal dolgozik. Az így kapott kétszintű nyalábelméletben a „belső”, lényegi trópusokat tartalmazó nyaláb elemeit a Peter Simonstól kölcsönözte, husserli eredetű megalapozási reláció kapcsolja össze (161–173). A megalapozási reláció a relátumként szereplő trópusok kölcsönös feltételezettségét fejezi ki. Például egy kiterjedéstrópus és egy színtrópus kölcsönösen feltételezik egymást, hiszen egyik sem

fordulhat elő a másik nélkül. A konkrét tárgyak lényegét alkotó szűkebb nyalábban szereplő trópusokat tehát nemcsak az együttes előfordulás relációja köti össze, hanem az ennél erősebb megalapozási reláció is. Mivel tehát itt kölcsönös feltételezettségről van szó, ezért e szűkebb nyaláb összetétele nem tetszőleges, hiszen nem áll fenn a szubsztanciát alkotó bármely trópusok közt. Ez biztosítja, hogy valódi, nem pusztán önkényesen kiválasztott lényegi tulajdonságokról van szó. A második, „külső” szinten helyezkedik el a szubsztancia individuációjában részt nem vevő akcidentiális tulajdonságok nyalábjá, amelyek esetében az összekötő reláció továbbra is az együttes előfordulás marad, helyet teremtve így az akcenciák kontingenciájának.

A trópusnyaláb-elméletnek ez a konstrukciója tehát a lényegi szűkebb trópusnyaláb bevezetésével elkerüli az ultraeszszencializmus csapdáját anélkül, hogy a csupasz szubsztrátumot is fölvennie ontológiájába – ami ráadásul nem lenne képes megmagyarázni a kvalitatív változások radikális keletkezést és pusztulást eredményező hatását (160). Mindazonáltal természetesen – ahogy azt a szerző nyilvánvalóvá is teszi (96) – ez a megoldás egy erős értelemben vett egyedi esszencializmus mellett köteleződik el: minden egyedi dolog rendelkezik egy csak rá jellemző tulajdonságparkulárék által meghatározott lényeggel. Ujvári a kétszintű trópusnyaláb-elmélet segítségével arról is számot ad, hogyan válik absztrakt trópuspartikulárék egy nyalábjá konkrét szubsztanciává (164–165), végezetül pedig az utolsó fejezetben szintén e konstrukcióra támaszkodva megoldást javasol az időbeli azonosság és a változás klasszikus problémáira is. A megoldás lényege abban áll, hogy a szűk nyalábban található, az egyedi lényegért felelős meghatározott trópusok rövid életűek is lehetnek, megengedve így a változást, míg a fajtalényegét alkotó, meghatározan-

dó trópusok viszonylag állandóak, így biztosítván a szubsztancia időbeli fennállását a változások közepe.

A könyv egyik legizgalmasabb vonása kétségkívül az Ujvári által fölvállalt empirista szellemű metafizikai megközelítés, ami utalásszerűen végig jelen van a műben. Manapság ugyanis alapvetően ellentétesnek szoktuk gondolni az empirista szellemiséget és a metafizikai elméletalkotást: míg az első azt vallja, hogy elméleteink végső ítélszéke az érzéki tapasztalat, addig az utóbbi arról igyekszik számot adni, hogyan épül föl a világ, függetlenül attól, hogy mi hogyan ismerjük meg azt. Ujvári ezzel szemben mintha azt a fölfogást tenné magáévá, hogy a metafizikai elméleteknek is összhangban kell lenniük azzal, ahogyan számunkra a világ perceptuálisan adódik. Ha jól értem, e követelmény felvállalását hivatott kifejezni a kanti perzisztencia-feltételre mint a *tapasztalat* lehetőségének transzcendentális feltételére történő hivatkozás és támaszkodás.

E fölfogás jelenlétére utal például az, hogy Ujvári a nyaláb- és a szubsztrátumelméletek különbségénél is sokat hivatkozik arra, hogy az első megfelelőbb egy empirista hajlamú filozófus számára, hiszen így a szubsztanciák verifikálható azonosságfeltételeihez jutunk (29, 36–37), sőt egy helyen úgy nyilatkozik, hogy „a nyalábelmélet ismeretelméletileg motivált metafizikai elmélet” (124). A klasszikus brit empiristákat kifejezetten a trópusnyaláb-elmélet előfutárainak tekinti (78–79), akik Ujvári szerint a fizikai tárgyakat érzékelhető kvalitatív vonásaik alapján tartották azonosíthatónak. Maguk e minőségek tekintetében ugyanakkor nominalista álláspontot foglaltak el, vagyis azt vallották, hogy csak a konkrét tárgyak partikuláris tulajdonságai léteznek. Sőt, a kétszintű elméletben szereplő lényegi trópusok kölcsönös megalapozásának eszméjét is az érzéki tapasztalat fenomenológiájából eredezteti

a szerző, hiszen bizonyos absztrakt kvalitatív vonások (alak, mozgás stb.) a percepcióban és a képzeletben fenomenológiailag elválaszthatatlannak tűnnek egymástól és az őket hordozó tárgytól (158–160). Az empirista ismeretelméleti szempont tehát végig erőteljesen jelen van a könyvben, és ez talán egy némileg szisztematikusabb tárgyalást is megengedett volna az elszórt megjegyzéseken túl.

Ezzel elérkeztünk Ujvári könyvének talán egyetlen, ám nem lényegtelen fogyatékoságához: miközben a mű gondolatilag rendkívül alapos, a megfogalmazás módja és a szerkesztettség korántsem olvasóbarát. A szerző nem helyez túl nagy súlyt arra, hogy az olvasó intuícióra apelálva igyekezzen világossá tenni a problémákat és elfogadtatni a megoldásokat. Már a Bevezetés is kissé „hegeli” jellegű, azaz megértése már eleve feltételezi azt az egész problémaköteget és fogalmi apparátust, amelyet aztán magából a könyvből ismerünk majd meg. Itt olyan fogalmakkal és fogalmi megkülönböztetésekkel találkozhatunk, amelyek elsőre furcsának tűnhetnek, ugyanakkor nem kapnak kellő megvilágítást. Például: „partikularizált tulajdonság” vs. „tulajdonságpantikuláré” (15), „univerzálé-partikuláré” vs. „absztrakt-konkrét” (21). A mű főszereplői, a trópusok is csak az 57–58. oldalon kapnak meghatározást.

További nehézséget okoz az olvasó számára, hogy a tárgyalt elméletek és álláspontok sajnos igencsak szétszórtan, és ebből fakadóan redundáns módon kerülnek kifejtésre. Például az arisztotelészi szubsztancia-fölfogásról egyaránt olvashatunk a 12., a 44., a 96. és a 189. oldalon, azonban sehol sem kapunk egy általános érvényű definíciót. Éppígy a trópusok azonosításának problémája – ami az egyik kulcsprobléma az elméletben – már a Bevezetésben előkerül, a II. fejezet végén ismét fölbukkan, majd a részletes tárgyalásra

a III. fejezetben kerül sor. Ám amikor már azt hinnénk, a kérdést a szerző fölvetette és megválaszolta (93–95), majd más témára tér át, a probléma újból előkerül (101). A talán legkirívóbb esetet a könyv vége felé találjuk, ahol a konstitúcióreláció értelmezésének és a koincidens dolgok lehetőségének, illetve e lehetőségek megszorításának problémái szinte ugyanolyan mondatokkal kerülnek kifejtésre kétszer, hét oldal különbséggel (195 és 202). E tördettségük miatt a gondolatmenetek sajnos néha igencsak nehezen követhetőek, és nem mindig világos, mi a szerepük az argumentáció előrehaladásában.

Ha azonban megbirkózunk a „prezentáció módjának” e nehézségeivel, akkor egy rendkívül alapos, hatalmas gondolati igénynyel megírt ambiciózus műhöz jutunk. Ujvári szigorú következetességgel vet számot álláspontja következményeivel, sehol nem spórolja meg magának a részletes érvelést, az egyes gondolatmenetek összes folyamányának föl kutatását és az azokkal történő szembenézést. Éppen ezért Ujvári könyve egyfajta metafizikai kisenciklopédiának is használható, hiszen a jelzett fő csapásirány mellett foglalkozik még a perdurantizmus és az endurantizmus vitájával (142–147), csakúgy, mint az események ontológiai státuszának kérdésével (66–76), s a Cambridge-változások problémája éppúgy előkerül (191–204), ahogy a radikális keletkezés lehetőségének kérdése (205–210). Mint már a recenzió elején leszögeztem tehát, valóban egyedülálló, kivételes gondolati igényességgel megírt, bátor munkát vehet a kezébe az olvasó, amelyet remélhetőleg sok hasonló követ még a magyarul író filozófusok tollából.²

² Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni Bárány Tibornak, aki a recenzió szövegének korábbi változatához fűzött számos javaslataival segített a végleges verzió megírásában.